

**TASTEN IN
HET DUISTER**

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma is achter in dit boek dit vinden.

Het onderzoeksprogramma werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarvan KITLV en NIOD deel uitmaken. Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse overheid.

NIMH

Afbeelding omslag: *Zes Indonesische arrestanten zitten op de grond voor de ingang van een gebouw met het bord 'Inlichtingendienst'. Achter ben twee Nederlandse militairen. 1949. Bron: Fotograaf onbekend, Nationaal Archief/ DLC*
Afbeelding titelblad: *Reliëf bij een monument van het 'verraad van Situjuh Batur', West-Sumatra 2012. Op basis van een bericht van een Indonesische informant respectievelijk spion (links in beeld, in gesprek met een militair) overvielen Nederlandse militairen op 15 januari 1949 bij het krieken van de dag een vergadering van Indonesische militaire en civiele leiders. Negen van de overrompelde leiders werden doodgeschoten – en bij andere acties op die dag kwamen nog eens circa 70 Indonesiërs om het leven. Bron: Fridus Steijlen*

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren

Beeldredactie: Ellen Klinkers, Esther Zwinkels, Casper van Bruggen

Kaarten: Erik van Oosten

Index: Minte Kamphuis

ISBN 9789463727082

e-ISBN 9789048556823

DOI 10.5117/9789463727082

NUR 680

Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© Rémy Limpach / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Inhoudsopgave

- 15   INLEIDING
*Inlichtingen in counterinsurgencies – De koloniale context –
Inlichtingengeschiedenis in een notendop – Nederland mist
inlichtingenrevolutie – Schemergebieden – Stand van onderzoek –
Vraagstelling – Opbouw en afbakening – Aanpak en bronnengebruik
– Terminologie en spelling*
- 37   1. HET BELANG VAN INLICHTINGEN (1900-1945)
*De ‘inlandse vijand’: nationalisten en communisten – De
‘buitenlandse vijand’: Japan – De ingrijpende Japanse bezetting
1942-1945 – Ter afsluiting*
- 83   2. ONDER DE HOEDE VAN DE BRITSE
INLICHTINGENDIENSTEN 1945-1946
*Een blinde start – Initiële Britse inlichtingenpositie – De slag om
Surabaya als keerpunt – Japanse invloed uitvergroot – Specifieke
Britse zorgen – Britse inlichtingenbronnen – Britse contraspionage en
veldveiligheid – Brits-Nederlandse intelligence-samenwerking –
Ter afsluiting*

- 107 3. ORGANISATIE, PERSONEEL, TAKEN EN MATERIEEL
Het landschap van de inlichtingendiensten – Personeel – Materieel – Ter afsluiting
- 143 4. DE NEDERLANDSE INLICHTINGENFABRIEK
De politiek-militaire context in een notendop – Informanten: de belangrijkste bronnen – Krijgsgevangenen: zwijgzaam en overschat – Bestuurders en burgers: tussen hamer en aambeeld – Militaire en bestuurlijke bronnen – In beslag genomen archieven en documenten – Luchtverkenningen, openbare bronnen en intercepties – Ter afsluiting
- 229 5. EEN KRIJGSMACHT ZONDER VEILIGHEIDSBESEF
‘Onbetrouwbare elementen’ bij KNIL en KL – Burgerpersoneel: noodzakelijk maar gevaarlijk – Lekken als permanent probleem – Ter afsluiting
- 263 6. EXTREEM GEWELD DOOR DE NEDERLANDSE
INLICHTINGENDIENSTEN
Systematische martelingen – Extreem geweld buiten de verhoorcentra – Gewelddadige gevolgen van inlichtingenwerk – Ter afsluiting
- 385 7. DE REPUBLIKEINSE INLICHTINGENDIENSTEN
Organisatie en taken – Inlichtingenpersoneel – De bevolking: voelsprietten van de inlichtingenstrijd – Spionage, infiltratie en andere methodes – Geheime alarmering en communicatie – Contraspionage en Indonesische geweldpleging – Ter afsluiting
- 489 8. BALANS VAN DE INLICHTINGENSTRIJD
Inlichtingenstrijd in vogelvlucht – De Republiek wint de inlichtingenstrijd

535 CONCLUSIE

Gemankeerde Nederlandse inlichtingen – Indonesië als winnaar van de inlichtingenstrijd – Het doel heiligt extreme middelen – Nederlandse schuld en verantwoordelijkheid – Oogkleppen en Oost-Indische doofheid – Vergeven en vergeten? – Tot slot

555 EPILOOG

- 566 Noten
- 629 Dankwoord
- 631 Lijst met afkortingen en termen
- 637 Geraadpleegde bronnen
- 655 Over de auteur
- 656 Personenregister
- 664 Geografisch register

Inleiding

‘Een leger zonder een effectief werkende inlichtingendienst, is eenvoudigweg te vergelijken met een geblinddoekte bokser.’¹ Deze treffende metafoor is afkomstig uit de memoires van een Indische KNIL-officier. De vergelijking heeft betrekking op de oorlog die Nederland van 1945 tot 1949 tegen de Republiek Indonesië voerde. Deze oorlog was een bloedige confrontatie die vanuit militair perspectief vooral werd gekenmerkt door een Indonesische guerrilla en een Nederlandse contraguerrilla. Inlichtingen en inlichtingendiensten speelden in die oorlog een belangrijke en tot dusver onderbelichte rol.

Inlichtingen zijn voor iedere vorm van oorlogvoering van groot belang. Terwijl civiele inlichtingendiensten bijvoorbeeld politieke of economische gegevens aan de besluitvormers aanleveren, hebben militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten vooral de taak strategische en tactische inlichtingen voor de krijgsmacht te verzamelen. In defensief opzicht moeten zij de krijgsmacht voorts met beveiligings- en contra-inlichtingenwerk tegen vijandelijke spionage, sabotage en ondermijning beschermen.² Militaire inlichtingen dienen dus als basis voor een afgewogen besluitvorming op elk niveau. Commandanten hebben behoefte aan betrouwbare gevechtinlichtingen om militaire acties waartoe zij hebben besloten zo te kunnen plannen dat de kans van slagen zo groot mogelijk en de kans op eigen verliezen zo gering mogelijk is. Voor hun ondergeschikten zijn deze besluiten dus letterlijk van levensbelang. Daarbij zij

opgemerkt dat een commandant zelfs bij een uitstekende inlichtingenpositie altijd met onzekerheden geconfronteerd zal blijven.³ Inlichtingenwerk draait, enigszins vergelijkbaar met weersvoorspellingen, in de kern om waarschijnlijkheden, capaciteiten, inschattingen, verwachtingen en observaties.

INLICHTINGEN IN COUNTERINSURGENCIES

Juist in een irreguliere strijd als de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, die ook wel als koloniale *counterinsurgency* (COIN) of guerrillaoorlog wordt getypeerd, kan het belang van inlichtingen nauwelijks worden overschat. In de meeste typeringen wordt een COIN beschouwd als een totaliteit van acties gericht op het bedwingen van irreguliere strijdkrachten die door de meerderheid van de plaatselijke bevolking worden gesteund.⁴ De Amerikaanse veteraan-onderzoeker John Nagl, die de Britse en Amerikaanse oorlogen in respectievelijk Maleisië en Vietnam bestudeerde, acht inlichtingen in een COIN-campagne eveneens van doorslaggevend belang. Daar waar in conventionele oorlogvoering de grootste uitdaging ligt in het op de juiste tijd en plaats inzetten van zoveel mogelijk vuurkracht om de vijand te vernietigen, is het succes in een counterinsurgency sterk afhankelijk van de kwantiteit en kwaliteit van de inlichtingen die men vooral via de bevolking over de tegenstander weet te verzamelen. ‘The counterinsurgent is literally dying for that information,’ aldus Nagl.⁵ Dit gold ook voor de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, waarbij de Indonesische guerrillastrijders, die lang niet altijd in uniform waren gestoken, doorgaans hit-and-runtactieken hanteerden. Daarbij zetten zij vooral in op onzichtbaarheid, mobiliteit en onvoorspelbaarheid. Voor de Nederlandse krijgsmacht stond of viel de strijd daardoor met het beschikken over recente en juiste militaire inlichtingen.⁶ Zonder goede kennis van de locaties, organisatie, omvang en plannen van de ‘onzichtbare’ en ‘ongrijpbare’ Indonesische strijdkrachten waren de Nederlandse militaire acties immers gedoemd te mislukken – vergelijkbaar met de inspanningen van een geblinddoekte bokser, die weliswaar her en der toevalstreffers uitdeelt, maar verder vooral slagen in de lucht produceert en daardoor gefrustreerd en uitgeput raakt, terwijl zijn tegenstander hem steeds ontwijkt en gericht terugslaat.

De centrale rol die Nagl in succesvolle counterinsurgency aan inlichtingen toekent, wordt algemeen gedeeld in COIN-literatuur.⁷ Deskundigen zijn het erover eens dat informatie een sleutelfactor is en dat een (volks)opstand niet kan worden bedwongen zonder dat er een hoge prioriteit aan inlichtingen wordt gegeven en een efficiënt inlichtingenapparaat wordt opgebouwd.⁸ Ook een Nederlands militair instructieboekje van 1946 onderstreepte het belang

van inlichtingen: 'Bij ons optreden in Nederlandsch-Indië kan slechts van een succesvolle actie sprake zijn, indien onze plannen zijn gegrond op een goed werkenden berichten- en spionnendienst, georganiseerd door den inlichtingendienst.'⁹ Verder is duidelijk dat in irreguliere oorlogen vooral menselijk inlichtingenwerk, *human intelligence* ('humint' in vakjargon), de doorslag geeft. Onderzoeker Britta Stime identificeert specifiek informanten, spionnen en agenten als 'critical political-military tools in COIN'.¹⁰ Andere deskundigen onderstrepen tevens dat de opgebouwde inlichtingen-infrastructuur over 'deep cultural knowledge' van het strijdtoneel moet beschikken, vooral om de tegenstander te kunnen identificeren en de oorzaken van het verzet te kunnen doorgronden.¹¹ Een succesvolle counterinsurgency draait echter niet alleen om inlichtingen. Factoren als vuurkracht, moreel, uithoudings- en incasseringsvermogen, propaganda en andere aspecten zijn eveneens van groot belang. In irreguliere oorlogen vormen goede inlichtingen dus geen garantie voor succes. Wel zijn zij een noodzakelijke voorwaarde daartoe, temeer daar gevechtscontact met guerrilla's vaak dusdanig moeilijk te maken is dat dergelijke oorlogen ook wel als een 'war in the shadows' of 'phantom war' worden getypeerd.¹²

DE KOLONIALE CONTEXT

In een koloniale context is het belang van inlichtingen, dus niet alleen militaire inlichtingen, zelfs nog groter. In de koloniën was er geen geleidelijk gevormde natiestaat en daarmee ook geen 'natuurlijke' acceptatie van het wettige gezag. Sterker nog, de bewoners van deze door vreemde mogendheden bezette gebieden achtten het met dwang of geweld geïnstalleerde nieuwe gezag doorgaans niet als rechtmatig. Als gevolg van de grieven over de onderdrukking en exploitatie was de kans op kleinere en grotere opstanden in vrijwel alle westerse koloniën latent aanwezig. De argwanende koloniale autoriteiten waren met het oog op handhaving van de orde in de steden en op het platteland dan ook afhankelijk van inlichtingen die hun veiligheidsapparaat vergaarde. Volgens de Britse historicus Martin Thomas waren deze inlichtingen zelfs van levensbelang: 'Colonial states relied on intelligence gathering to survive'. De koloniale imperia waren daardoor, aldus Thomas, *empires of intelligence*.¹³

Het gezegde 'kennis is macht' was dan ook een essentieel kenmerk van het Europese imperialisme en onder meer surveillance vormde een fundament van het koloniale gezag.¹⁴ Deze kennis moest in het geval van de koloniale staat die Nederland in de Indonesische archipel had gevormd, vooral van de in 1916 opgerichte Politieke Inlichtingendienst (PID) komen. Deze dienst hield gevaarlijk geachte 'emancipatoire' bewegingen die door nationalisme,

communisme of islamisme werden geïnspireerd, nauwlettend in de gaten. Belangrijke andere instanties om politiek te mondig geachte Indonesiërs in het gareel te houden waren de koloniale politie en het na de Atjehoorlog (1873-1914) afgeslankte koloniale leger, het KNIL. Dit leger beschikte vanaf het begin van de Eerste Wereldoorlog ook over een eigen, zij het piepkleine, Militaire Inlichtingendienst (MID).

De relatief grote betekenis van inlichtingendiensten in de koloniën vloeit ook voort uit de numerieke zwakte van de koloniale legers. Dit gold des te sterker na afronding van de stapsgewijze verovering van de overzeese gebieden. Het leger, traditioneel de ijzeren vuist waarmee een koloniale mogendheid gezag afdwong, werd dan meestal naar de kazernes teruggetrokken, afgeslankt en tot een soort oproerpolitie getransformeerd. Het alomtegenwoordige kosten-batendenken van het 'moederland' speelde daarbij een belangrijke rol. Een koloniale krijgsmacht poogde haar numerieke inferioriteit ook te compenseren door de inzet van modern wapentuig als machinegeweren, scheepsgeschut en vliegtuigen, veelal in combinatie met het toepassen van exemplarisch extreem geweld bij opstanden tegen het koloniale gezag (*imperial policing*). Verder was die numerieke zwakte bestuurlijk-politioneel van aard, waardoor het koloniale gezag doorgaans samenwerkte met aristocratische elites, vooral in de gebieden buiten de Europese machtscentra. In ruil voor behoud van hun status, privileges en andere beloningen hielpen die elites of andere plaatselijke *strongmen* mee de indirecte heerschappij van de kolonisatoren te handhaven. Zonder deze medewerking, zo stelt de Britse onderzoeker Ronald Robinson in zijn collaboratiethese, was koloniale heerschappij niet mogelijk geweest.¹⁵

Een ander probaat middel ter ondervanging van de geringe omvang van het Europese veiligheidsapparaat was *going native*: de mobilisatie van minder dure, ter plaatse geworven manschappen voor de koloniale legers en de oprichting van autochtone politiekorpsen en hulplegers. Deze aanpak was in lijn met aloude koloniale verdeel-en-heersstrategieën die onder meer inzetten op de mobilisatie van als bijzonder loyaal en 'krijgshaftig' beschouwde autochtone bevolkingsgroepen (*martial races*). In het Britse geval waren dit de Ghurka's uit Nepal en in het Nederlandse geval Manadonezen (mensen uit het in Noord-Sulawesi gelegen Manado en omstreken) en Molukkers. Onder dit verzamelbegrip vielen Ambonezen en andere mensen uit de centrale Molukken. Het gros van de KNIL-manschappen bestond niettemin uit Javanen. De inzet van dergelijke 'inlandse militairen', aldus het Nederlandse koloniale jargon, had ook het 'voordeel' dat hun verliezen voor de regering-

gen in Den Haag en Batavia veel minder zwaar telden dan slachtoffers uit Nederland of andere Europese landen.¹⁶

Kenmerkend voor koloniale inlichtingenvergaring is tevens de vergaande politisering daarvan. Men spreekt in dit verband van *politicised intelligence*.¹⁷ Koloniale diensten wisten maar al te goed welk (repressief) beleid hun overheden noodzakelijk achtten, wat zowel hun inlichtingenvergaring als inlichtingenanalyse goeddeels bepaalde. Het verschijnsel van diensten die gegevens aanleveren die de afnemers graag willen horen, wordt ook wel *intelligence to please* genoemd. Een bekend recent voorbeeld is de sterke wens van de Amerikaanse regering om, voorafgaand aan de inval in 2003, de aanwezigheid van massavernietigingswapens in Irak aan te tonen. De Amerikaanse en andere westerse inlichtingendiensten waren destijds zo van deze wens doordrongen dat de mogelijkheid dat deze wapens niet bestonden simpelweg uit hun blikveld raakte.¹⁸ Wat de inlichtingenapparaten van koloniale staten betreft, op het hogere niveau van analisten steevast bemand met Europeanen, komt daar nog bij dat hun paternalistisch-oriëntalistische mentaliteit hun kijk op de gekoloniseerde bevolking veelal beïnvloedde. Hetzelfde geldt voor de bronneselectie van deze diensten, het uitwerken van gevarensenario's en politieke voorspellingen. Waarschuwingen voor gevaren of problemen voor de koloniale orde werden zodoende doorgaans als overkomelijk beschouwd of zelfs ronduit onderschat.¹⁹ Deze vorm van politicised intelligence was, zoals we in hoofdstuk 1 zullen zien, ook bij de PID ingebakken, een dienst die met hulp van stereotyperingen tevens een stempel drukte op de Nederlandse perceptie van wie de 'inlandse vijand' was en wat deze kenmerkte. Juist de kwaliteit van het inlichtingenpersoneel, zo betoogt de Britse historicus Richard Aldrich, was bij koloniale geheime diensten echter doorslaggevend om successen te behalen.²⁰

INLICHTINGENGESCHIEDENIS IN EEN NOTENDOP
Spionage, een van de belangrijkste methodes van de inlichtingendiensten, is zo oud als de mensheid. Kennis van het terrein en de vijand was vanouds een zeer bepalende factor tijdens militaire operaties. Met gevechtinlichtingen moesten de posities, capaciteiten en intenties van de vijand worden achterhaald, om zo in offensief opzicht een goede timing en keuze van de aanvaldoelen te bewerkstelligen en in defensief opzicht de acties van de tegenstander te kunnen dwarsbomen. In zijn invloedrijke werk *The Art of War* benadrukte Sun Tzu dat het van essentieel belang was zoveel mogelijk over de tegenstander te weet te komen: 'Thus, what enables the wise sovereign and good general

to strike and conquer, and achieve things beyond the reach of ordinary man is foreknowledge. [...] Hence the use of spies.' Sun Tzu adviseerde ook om verschillende typen spionnen in te schakelen om zo het ideale strijdtoneel en tijdstip van de komende confrontatie te kiezen. In defensief opzicht hamerde hij op 'battle-site secrecy' om de vijand in het ongewisse te laten. Informatie mocht dus niet uitlekken.²¹ De wellicht oudste vermeldingen van spionage staan overigens in de *Ilias*. Daarin vertelt Homerus hoe de Grieken tijdens het beleg van Troje een Trojaanse spion ontdekten en deze wisten 'om te draaien' tot dubbelspion. Ook in de Bijbel zijn inlichtingenmissies beschreven.²²

Sinds de klassieke oudheid heeft het inlichtingenwerk grote ontwikkelingen doorgemaakt, maar de reputatie bleef veelal twijfelachtig. Zo behoorde spionage eeuwenlang tot 'de donkere kant' van het diplomatieke bedrijf. Vorsten en generaals wierven veelal informanten om het nodige over tegenstrevers en hun legers te weet te komen. In de zestiende eeuw deden 'zwarte kamers', die in geheimtaal geschreven correspondentie ontcijferden, hun intrede.²³ Noemenswaardig is verder dat spionage niet uitsluitend mannenwerk was. Zo laat het onderzoek van Nadine Akkerman zien dat Maria Stuart in haar besluitvorming op een spionne leunde. Dit geval stond niet op zichzelf. Akkerman identificeerde in de archieven maar liefst zestig spionnes die in de zeventiende eeuw in Engeland actief waren. Vanwege hun sekse werden zij niet officieel opgenomen in de toen al bestaande Secret Service.²⁴ Ook in Nederland floreerde toentertijd het inlichtingenwerk. In de zeventiende en achttiende eeuw beschikten de raadpensionarissen Johan de Witt en Anthonie Heinsius bijvoorbeeld over een Europees netwerk van informanten. Deze berichtgevers hielden hen over militaire dreigingen op de hoogte, vooral van Franse kant. In het geval van Nederland speelden inlichtingen ook een belangrijke rol in het relatieve welslagen van de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgen in 1831. Deze inlichtingen werden echter nog niet vergaard door een hiervoor bestemde dienst. Veeleer was sprake van ad hoc geleverde verkenningen.²⁵

NEDERLAND MIST INLICHTINGENREVOLUTIE

Dat Nederland in de ruim honderd jaar die op de Tiendaagse Veldtocht volgden in Europa geen militaire operaties uitvoerde en neutraal bleef, had grote invloed op het inlichtingenwerk. De negentiende eeuw en vooral de Frans-Pruisische Oorlog van 1870-1871 leidden bij veel andere Europese krijgsmachten tot een institutionalisering van het inlichtingenwerk. Dit werk, dat tot dan toe vooral een informele activiteit was geweest, werd nu geleidelijk het domein van inlichtingendiensten. De bestrijding van spiona-